חינוך רב-תרבותי, בין-תרבותי – האם יש בזה ממש?

צבי לם

כל חינוך מתרחש בתחומה של תרבות מסוימת, ברוב המקרים בתחומה של תרבות מסוימת אחידה, אחת. במקרים מסוימים התרבות המסוימת האחת הזאת היא אקלקטית. כך, דרך משל, גדלים בני מהגרים בתרבות הוריהם, אחרי שזו ספגה לתוכה דפוסים מסוימים של תרבות הארץ שבה המשפחה הזאת נקלטת. במקרים לא מעטים בהיסטוריה תרבויות אקלקטיות כאלה התייצבו ויצרו תרבות שבה המשיכו לגדול דורות אחדים של בני המהגרים. כאלה היו, למשל, משפחות היהודים באמריקה, מהגרים ממזרח אירופה, שבמרוצת דורות אחדים קלטו מוטיבים שונים של תרבות אמריקה מבלי לנטוש לחלוטין את תרבות העיירה היהודית שעמה באו אבות המשפחות האלה לארצם החדשה. מבחינתו של הילד הגדל בה אין זה משנה אם התרבות שבה הוא גדל היא תרבות מקורית מונוליתית או תרבות אקלקטית. גדילתו של ילד בתרבות אחת כזאת היא תנאי וסיבה להופעתו של יחס אמוציונלי חיובי שלרוב הוא חזק מאד, הקושר את הילד הזה כל ימי חייו אל התרבות שבה גדל. התרבות אינה מורשת באמצעות מנגנונים ביולוגיים. התרבות מורשת מדור לדור על-ידי לימוד. צריך להבחין בין שני אופני הלימוד של התרבות. האחד הוא ספונטני המתרחש בתנאים של השתתפות פעילה של הילד במעשי המבוגרים. רכישת תרבות בדרך זאת אינה מותנית בלימוד פורמלי. הרכישה הזאת היא לימוד הדומה לדרך שבה לומד הילד את שפת אימו. האופן האחר של לימוד תרבות הוא לימוד פורמלי. רובו מתרחש מחוץ לבית המשפחה, שעיקרו בבתי-הספר. שני אופני למידה אלה של תרבות מזינים במידה רבה את משמעותם של שני המושגים הבאים: תרבות המונים, זו הנלמדת באופן ספונטני על-ידי השתתפות ישירה של ילדים בחיי המבוגרים ותרבות האליטות, המכונה גם בשם תרבות גבוהה, זו הנלמדת בבתי-הספר. אך גם מי שזכו ללימוד פורמלי של תרבות בשלב שקדם לו, למדו בדרך ספונטנית עוד לפני זה את תרבות סביבתם. שדה צמיחתה של תרבות המונים בחברות מודרניות היא המשפחה. בדורות האחרונים כוללת התרבות הזאת את הטלוויזיה ואמצעי תקשורת נוספים, שגם הם היו לציוד בסיסי של משפחה מודרנית. שדה צמיחתה של תרבות האליטות הוא בית-הספר. התרבות הזאת מכה שורשים רק כאשר היא מקבלת תמיכה ממשפחות שבהן יש לה אחיזה. ללא משפחות המעוגנות בתרבות גבוהה רק לעתים רחוקות מצליח בית-הספר לטעת תרבות זו ולהבטיח את היקלטותה. יוצא מכאן שתפקידה של המשפחה בהורשת תרבויות משני הסוגים, זו של ההמונים וזו האליטיסטית, היא מכרעת. היא חזקה יותר מהשפעת בית-הספר. אך ללא בית-ספר אין לתרבות האליטיסטית סיכוי של היאחזות בתודעתם ובסגנון חייהם של בני אדם.

ההורשה הביולוגית מקנה לילד את הכושר לראות, לשמוע, לחוש טעם וכו׳, לרוב לכל ימי חייו, אך את משמעויותיהם של הדברים שהוא רואה, שומע, טועם, הוא מקבל מתרבותו. ממנה הוא מקבל גם אמות מידה להערכתם של הדברים האלה. התרבות אומרת לו מה חשוב ומה אינו חשוב, מה יפה ומה מכוער, מה מותר באכילה ומה אסור וכו׳. העוצמה שבה כופה התרבות את עצמה על היחיד אינה פחותה מזו שהורשה הביולוגית כופה עצמה עליו. בני אדם יכולים ליהנות ממראות מסוימים ואפילו לחוש התעלות בזכותם – למשל הקרבה של קורבנות בעלי חיים – מראות שבני אדם אחרים סולדים מהם. בני אדם יכולים ליהנות ממוסיקה הגורמת לאחרים בחילה. בני אדם יכולים להתענג על ריחות שבאחרים הם מעוררים מיאוס. כל אלה תוצרי למידה של תרבויות שונות. על הלמידות האלה והרבה אחרות כמו אלה לא חלים חוקי הלמידה הרגילים. בעיקר לא חוק ההכחדה (extinction). ילד שגדל בתרבות מסוימת והפנים את העדפותיה בתחום מסוים, למשל בתחום המאכלים או הריחות וכו׳, יחוש עדנה כשיתקל בהם שוב גם אחרי עשרות שנים של ניתוק. אילו למד את ההעדפות האלה כמו שילד לומד למשל שפה זרה בבית-הספר, ולא היה משתמש בה עשרות שנים, הייתה למידתו הזאת, קרוב לוודאי, נכחדת. הלמידה של דפוסי תרבות נשמרת גם כאשר אין הם מופעלים הלכה למעשה זמן רב מאד. ילד שגדל בסביבה יהודית, מזרח אירופית, יתפעם אם יוגש לו עשרות שנים אחרי שלא טעם אותם, דגים ממולאים. ההתפעמות של אדם שהזדמן לו אחרי עשרות שנים לטעום שוב ״אוכל של אימא״, או בני כפר שהריחו ריח של שדות שנטשו אותם עוד בילדותם, מדגימים את הקשר הזה. קשר זה דומה ללימוד של לשון האם שהילד למד בילדותו, ואף שלא השתמש בה רוב ימי חייו היא נשמרת בתודעתו. אנשים רבים שבים באופן ספונטני לשפת ילדותם במצבי חיים דרמטיים, אחרי שנים שלא העלו אותה על דל שפתיהם. תרבויות מכתיבות לבני אדם אהבות ושנאות, דברים שגורמים להם הרגשת גאווה ודברים שגורמים להם הרגשת בושה. ילד שגדל בתרבות אנטישמית צריך להשקיע מאמצים רבים כדי להשתחרר מן השליטה של סטראוטיפים אנטישמיים בתודעתו, גם אם הוא זיהה את האיוולת שבמקורה וגם אם בשכלו הוא שולל אותה לחלוטין. דרך אגב, בדיוק כמו שיהודי צריך להפעיל הרבה מאמץ שכלי ונפשי כדי להשתחרר מן המשמעות שהסביבה היהודית החדירה בו בילדותו בכל הנוגע במושג **גוי**. עוצמת הקשר הפסיכולוגי שהתרבויות יוצרות לדפוסי התרבות השונים ובעיקר לצורות התנהגות שונות היא הבסיס של מה שמן הראוי לכנותו בשם **שוביניזם תרבותי**.[1]

שוביניזם תרבותי הוא יחס (עמדה נפשית) של היחיד כלפי תרבותו וכלפי תרבויות זולתו. לפיה תרבותו היא אמת מידה להערכת תרבויות אחרות. מן ההערכה הזאת יוצא שתרבויות הזולת הן נחותות בהשוואה לתרבותו של המעריך. כל בני אדם גדלים בתרבות מסוימת ובשל כך כל בני אדם גדלים – אם לא תוקדם תרופה למכה זאת – להיות שוביניסטים של תרבותם. אם לא ייעשה מאמץ מכוון שכך יתגלגלו הדברים, כל ילד הגדל בתרבות כל שהיא עתיד להיות שוביניסט של תרבותו. מה עוד שמוסדות חברה, תרבות ודת עושים הרבה כדי לחזק את המגמה הזאת.

כל מי שמדבר על רב תרבותיות או בין-תרבותיות כמטרה של חינוך מכריז על שלילתו את השוביניזם התרבותי. הניסיון ההיסטורי מלמד כי רוב בני אדם, הנוקטים בעקביות עמדה של שוביניזם תרבותי, ספגו לתוכם את תרבותם בדרך ההשתתפות הישירה במעשי אבותיהם ואימותיהם. ככול שהשכלתם דלה יותר כן דבקותם וקנאתם לתרבותם אמיצה יותר. המעטים שנחלצו מדבקות וקנאה כזאת הם המשכילים, אם כי לא כל המשכילים, ואף ספק אם רובם. גם ביניהם לא מעטים הם שהשוביניזם של התרבות שולט בהם. אולם רוב בני אדם המגלים סובלנות כלפי הזר מבחינה תרבותית ולא כל שכן שמגלים בו עניין ומבקשים להכירו הם בני אדם שרכשו השכלה. בשל כך מצטיירת ההשכלה כאמצעי למיגורו של השוביניזם התרבותי. יש בתפיסה הזאת משהו אמיתי אך ככלל אין היא נכונה.

במרוצת דורות אחדים שלטה בתרבות המערב אידאולוגיה, שהנחת היסוד שלה אמרה כי אין ניסיון של תרבות אחת מספיק לבדו כדי למצות את המשמעות של האנושי. מכאן שהמבקשים להתקרב למיצויו של האנושי, ככול שזה ניתן, חייבים להתנסות עם תרבויות אחדות. רק בני אדם שהתמודדו עם החכמה והניסיון הכלולים ביותר מתרבות אחת מסוגלים להשתחרר מאותו מבנה נפשי שקראנו לו בשם שוביניזם תרבותי. האידאולוגיה שזו טענתה הבסיסית היא **ההומניזם**.

המוסד החינוכי שהאידאולוגיה של ההומניזם התממשה בפעולותיו יותר מאשר בכל מוסד חינוכי אחר היה **הגמנסיה הקלסית**. המוסד הזה פעל בכל ארצות התרבות המערבית (ונקרא בהן בשמות שונים: בית-ספר תיכון, ליסה, ראל שולה, גרמר סקול, היי סקול ועוד). במרכז תכנית לימודיו היה שמור מקום נרחב ללימוד שתי התרבויות הקלסיות של העולם המערבי: היוונית והרומית. התרבויות האלה נלמדו באמצעות יצירות מופת שנוצרו בהן. בדורות שבהן שלטה בחינוכן של השכבות המשכילות של אירופה האידאולוגיה הזאת, היא הייתה למעשה האידאולוגיה המשותפת לכל הרובד האינטלקטואלי של אירופה. הלשונות הלטינית והיוונית, תולדות העמים האלה והמיתולוגיה שלהן היו תשתיתה של ההשכלה של כל משכיל, בין אם למד וחי בסקנדינביה ובין אם באיטליה, בין אם בצרפת ובין אם בספרד. האחדות התרבותית של אירופה – ראשיתה בבית-הספר התיכון הקלסי שבתקופה ממושכת צעירי כל ארצות אירופה למדו בהם אותם דברים עצמם.

מאוחר יותר ספגו מוסדות החינוך האלה את האידאולוגיות של הלאומיות. בהשפעתן חלו שינויים בתכניות לימודיהן ובמטרות החינוך שהנחו אותם. האידיאולוגיות של הלאומיות לא דחקו החוצה את התרבויות הקלסיות ולא ביטלו את מעמדן המיוחס. הן אימצו אותן בתורת רכיבים ומקורות של תרבותם הלאומית. אחרי התמורה הזאת הייתה התרבות הלאומית של כל עם שבקרבו פעל בית-הספר הזה למסר העיקרי שלו. הספרות הלאומית, ההיסטוריה הלאומית, הלשון הלאומית ואפילו הגאוגרפיה של ארץ מולדת תפסו הן מבחינת היקף הלימודים והן מבחינת החשבתם את המקום שבעבר

היה שמור לתרבויות יוון ורומי. בתי-ספר אלה המשיכו ברובם לדגול בהומניזם גם אחרי שהחלו לשרת את האידאולוגיה של הנציונליזם אלא שמאז הוא מתפרש בתוכם כרכיב של תרבותם, לא עוד כמקורה העיקרי. בחלקם הייתה דבקות ברעיונות ההומניסטיים כגון, הסובלנות, הפתיחות לתרבויות אחרות, ההזדהות עם החלשים חלק אינטגרלי של החינוך הזה. אך לרוב בפירוש חדש : ראו כמה נשגבה, נעלה, אצילית וכו' וכו' היא התרבות שלנו שליבה נתון לכל אלה. כך היה ההומניזם משרתו של השוביניזם התרבותי.

בוגרי בתי-הספר האלה היו דורות אחדים מנהיגי דעת קהל ושליטי המדינות בכל החברות והמדינות של תרבות המערב. אם לדון על פיהם באיזו מידה החינוך הרב תרבותי ברוח ההומניזם הצליח, קשה שלא לבוא לכלל מסקנה שככלל הוא לא הצליח. בין בוגרים אלה שלמדו ספרות לטינית ויוונית, גרמנית וצרפתית, אנגלית ורוסית וכו' וכו' היו הומניסטים מובהקים וגזענים מובהקים, פתוחים לעולמותיהם של בני תרבויות אחרות ושוביניסטים קשוחים של תרבותם. על פי תוצאות החינוך במוסדות אלה שההומניזם הנחה את פעולותיהם צריך לקבוע שהחינוך בהם שירת טוב יותר את הנציונליזם ואת השוביניזם התרבותי מאשר את הרב-תרבותיות או הבין-תרבותיות.

בעשורים האחרונים, אלה שבהם שגשגו מדעי החברה האמפיריים, הופיע רעיון נוסף שאמור היה לשמש מחסום לשנאה בין-תרבותית. הרעיון הזה אמר שלמגע בין בני אדם נודעת משמעות חינוכית חיובית, כלומר כזאת שמעודדת התקרבות והבנה בין בני התרבויות השונות. ברוח התפיסה הזאת הופגשו צעירי התרבויות השונות אלה עם אלה, על מנת שיגלו בכוחות עצמם את הדעות הקדומות המולידות שנאה בין בני תרבויות שונות.

אילו היה ולו רק קורטוב של אמת במשאלה החסודה שביסוד הגישה הזאת היו היהודים בני אדם המקובלים והאהודים ביותר בעולם. מאז האמנציפציה והמודרניזציה של קהילות יהודיות בגלויותיהם הכירו היהודים את בני העמים שבקרבם ישבו ואלה הכירו אותם. אלא דווקא באותן ארצות שבהן היו היהודים מעורים ומעורבים באוכלוסיות אחרות שם פרחה האנטישמיות במלוא כיעורה ובמלוא עוצמתה. כך גם בצפון אירלנד וכנראה גם בקוסובו ובכל מקום אחר שבו חיים בני תרבויות שונות אלה בצד אלה. שם בני אדם רוצחים ללא היסוס אלה את אלה, בכללם את שכניהם ומכריהם הטובים ביותר.

אם אין מנסים לטשטש את העובדות הגלויות האלה, חייבים להסיק כי אין ממש בהנחות שעליהן מבוססות האסטרטגיות האלה. שני הפתרונות שהוצעו, תוספת דעת או תוספת מגע בלתי אמצעי, אינם פותרים. השנאה שמקורה בשוביניזם תרבותי, אינה תולדה של אי הכרה של יצירות התרבות האחרת והיא אינה תולדה של אי הכרה של הזר כפשוטו.

השוביניזם התרבותי דומה למחלה כמו איידס, שבניהם של הנגועים בה נושאים אותה שלא באשמתם. מקור השוביניזם התרבותי הוא בתרבות שבה גדל היחיד, כלומר בזו שהוריו וסביבתו הקרובה מקנים לו אותה. הוא מקונן ביהדות אצל יהודים ובגרמניות אצל גרמנים, בסרביות של הסרבים ובאיריות הקתולית (או הפרוטסטנטית) של האירים. רק טיפוח גישה ביקורתית של היחיד אל התרבות שבה הוא נולד או גדל, יש בו כדי לחסן אותו בפני המחלה שסביבתו הקרובה בילדותו חושפת אותו אליה. אין לפרש את הגישה הביקורתית כשלילה א-פריורית של התרבות שבה בני אדם חיים. פירושה הוא טיפוח היכולת של היחיד להתייחס אל תרבותו ביחס כפול: פעם כדרך חייו של היחיד שחי בה, שנוח לו בה, שהוא כרוך אחרי דפוסי החיים שהיא מכתיבה, אפילו אוהב אותה וכו', ובו בזמן כיכולת להשקיף עליה כאילו מן החוץ, היכולת להעריך את דפוסיה, העדפותיה ומנגנוניה כאילו הן של מישהו אחר, לא שלו, כלומר במינימום של מעורבות רגשית. היכולת לראות סתירות במקום שישנן ללא צורך לטייח אותן, היכולת להודות שדפוסי התנהגות מסוימים, אף שהם מקובלים בתרבות שבה היחיד הזה חי, אינם אלא דפוסי חיים פרימיטיביים, גסים, פשטניים, דפוסי חיים שתרבויות אחרות החליפו מזמן בדפוסי חיים משכנעים יותר מבחינה אסתטית, מוסרית או אחרת. גישה ביקורתית כוללת את היכולת הנפשית לחשוף בתרבות שבה היחיד חי, עיוותי אמת, יושר והגינות.

השוביניזם התרבותי הוא כוח רב עוצמה. בני אדם שלא פיתחו יחס דו-ערכי כלפי תרבותם, כלומר גם יחס ביקורתי כלפיה מגניבים לתוך חייהם את השוביניזם התרבותי באין סוף דרכים. **מי שאינם מסוגלים לפתח יחס ביקורתי כלפי התרבות שבה הם חיים, אינם מסוגלים לפתח יחס סובלני כלפי תרבות זולתם**. כללו של דבר, הומניזם לבדו אינו מספיק, מגע, יהא אינטנסיבי ככול שיהיה, אינו מספיק להכחדת השוביניזם התרבותי. מה שדרוש הוא טיפוח יחס ביקורתי של האדם הצעיר אל התרבות שבה הוא חי.

מה שנאמר כאן הוא שרטוט של רעיון היולי, שהפיכתו למעשה חינוכי תובע שינוי רדיקלי בתפיסת החינוך. טיבו של השינוי הזה מצריך עוד עיון רב ודיון נרחב.

הערות

1. פסיכולוג שנתן דעתו לתופעה הזאת הוא ג' מרפי; ראו ספרו: G. Murphy (1947). *Personality*. New York: Harper & Bros. אתולוגים רבים תיארו את דפוסי התנהגות של בעלי חיים שנקנו בדרך דומה. גישה אתולוגית להתנהגות אנושית שמורה בלמידה בגיל הרך יימצא המעוניין בספר: W. Sluckin (1973). *Imprinting and Early Learning*. Chicago: Aldine.